

De gelijikheid

voorop

De gereformeerde kerkbladen van Amersfoort 1917-2000

Hervormd en gereformeerd: dat was beslist niet hetzelfde vóórdat de fusie van 2004 in zicht kwam. De gereformeerden hadden sinds de afsplitsingen in de 19e eeuw een andere cultuur, waarin men er niet voor terugschrok elkaar ook onderling de maat te nemen. Dat blijkt ook goed uit de kerkelijke bladen in Amersfoort. Dit artikel sluit aan bij dat over de hervormde kerkboden in het jaarboek 2008, maar biedt ook veel gelegenheid tot vergelijkingen.*

Meeliften

De Gereformeerde Kerken in Nederland zijn in 1892 ontstaan door fusie van de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduitse Gereformeerde Kerken. (Een deel van de eerste kerk ging overigens niet mee in die fusie en heeft nog dezelfde naam.) Tot dan waren deze groepen beter bekend als de Afscheidenen en de Dolerenden, die respectievelijk in en kort na 1834 en 1886 afsplitsten van de Nederduitse Hervormde Kerk, de veel grotere volkskerk die als te soepel in leer en leven werd ervaren. Dankzij hun grote offervaardigheid en inzet wisten de gereformeerden opmerkelijk veel te bereiken,

zeker vergeleken met de hervormden. Daarover is al voldoende gepubliceerd.¹

In de stad Utrecht verscheen in 1863 het blad *Predikbeurten bij de Gereformeerde Gemeente te Utrecht*, vermoedelijk voor de Afscheidenen. Al in 1887 begon de groep rond de Doleantie in de provincie Utrecht een *Utrechtsche Kerkbode*, net als trouwens in de andere provincies gebeurde. De hervormden in de stad Utrecht kregen pas dat jaar ook een weekblad. Andere grotere steden als Haarlem en Rotterdam deden eind 19^e eeuw hetzelfde. Het duurde tot 1894 eer een landelijke hervormde kerkbode werd opgericht. De gereformeerden hadden toen al twee landelijke bladen:

* Dit artikel is een uitwerking van mijn artikelen in *Drieluik* van maart en september 2008, februari 2009 en februari 2010. Dank aan prof. George Harinck (directeur Historisch Documentatiecentrum van het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit), Dick Kaajan (Natio-

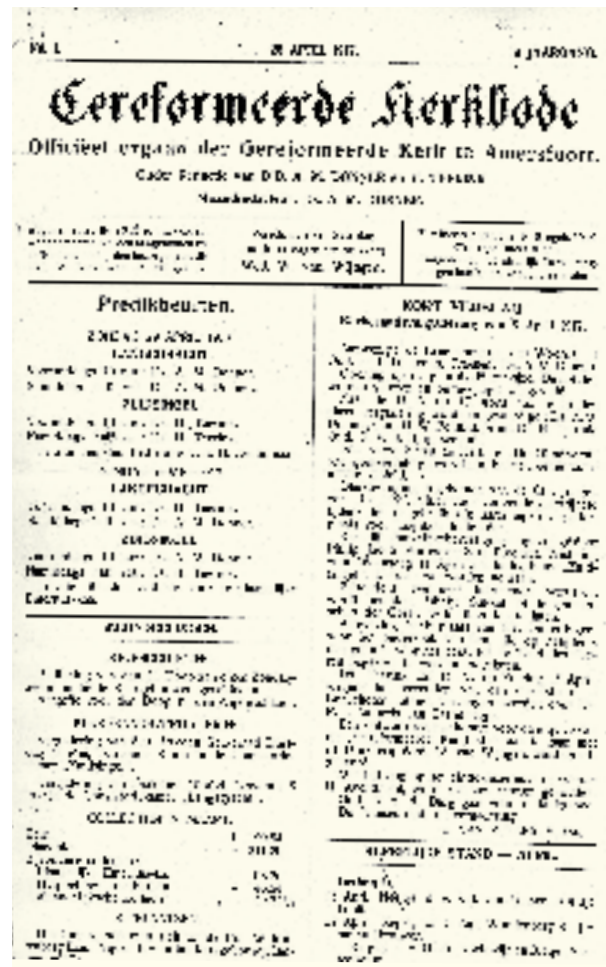
naal Archief) en Piek Theisens (Museum Flehite) voor hun commentaar op een eerdere versie.

¹ Zie met name H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland* (2 dln., Kampen [1990-1992]).

sinds 1853 *De Bazuin* (Afgescheiden) en vanaf 1877 *De Heraut* (Dolerend). Vanaf 1892 verscheen daarnaast *Het Kerkblad*. Officieel orgaan van "De Gereformeerde Kerken in Nederland", waarvan de gebonden jaargangen oktober 1896-december 1898 in het archief van de plaatselijke Gereformeerde Kerk zijn teruggevonden. Dit is het gevolg van een besluit van de generale synode om elke kerk een presentexemplaar toe te sturen; mogelijk is dit twee jaar later weer gestopt. Het blad staat vol met nieuws over de plaatselijke kerken (vooral predikantmutaties), *classes* (regionale vergaderingen), theologische school en financiële bijdragen.

Hoe is de situatie in Amersfoort? Hier bestaat in ieder geval in 1846 al een wekelijkse predikbeurtenlijst zonder titel, waarop alle protestantse diensten worden vermeld, dus ook de gereformeerde. In 1905 wordt deze vervangen door de wekelijkse *Amersfoortsche Kerkbode*. Op 4 januari van dat jaar kan men in de hervormde kerkenraad melden dat er een contract is gesloten met de Gereformeerde Kerken voor opname van hun preekbeurten, ongetwijfeld tegen een geldelijke bijdrage aan de kerkbode.²

Van een gereformeerde kerkbode kan intussen nog geen sprake zijn. Als de hervormden met 13.043 lidmaten een blad al een waagstuk vinden, hoe moet dat dan met 1.211 gereformeerden?³ De twee Amersfoortse kerken staan aan de Langegracht (parochie A, tevoren christelijk gereformeerd) en de Zuidsingel (parochie B, dolerend). Maar in 1915 besluit men de organisatie van de Gracht- en Singelkerken *ineen te smelten*, zodat er dus één kerkenraad komt. Dat geeft nieuwe mogelijkheden, die dan ook snel worden benut.

Voorpagina 1917

Een kerkblad wordt nodig geacht om de speciale giften voor kerk en diaconie te verantwoorden; tot nu toe gebeurde dit via de kansel. Belangrijker nog is de gedachte dat de lidmaten meer bij het kerkelijk leven betrokken worden met een eigen

blad. Toch ziet de kerkenraad daar op 2 mei 1916 nog van af, 'omdat de huidige tijdsomstandigheden zich vooral in het bedrijf der drukkerijen sterk laten gevoelen'.⁴ Inderdaad, de Eerste Wereldoorlog (die buiten de landsgrenzen woedt) heeft tot een strenge distributie van voedsel en voorraden geleid. De prijzen stijgen zo snel dat de kerkenraad de twee predikanten op voorstel van de classis op 7 augustus 1917 een tijdelijke *duurtetoeslag* toezegt van f100 per kwartaal.

Een eigen blad

Op 9 januari 1917 wordt alsnog een commissie Kerkblad ingesteld, die 'na desbetreffend onderzoek, den kerkenraad zal voorlichten inzake nuttigheid en mogelijkheid van de eventuele uitgave van een plaatselijk kerkblad'. De commissie wordt wel topzwaar opgetuigd: de predikanten H. Teerink (1896-1927) en A.M. Donner (1897-1924) en de ouderlingen G.G. van Altena, W. Duin, J.D. van den Hoorn, A.J. Kloosterman, J. van Loenen, E. van Ruller en J.K. Wendt. Het bewijs in ieder geval dat het project als zeer serieus wordt beschouwd. Op 6 maart brengt de commissie verslag uit. Men concludeert 'dat in een plaatselijk kerkblad het middel wordt geboden, om leemten aan te vullen, die met name in het rapport genoemd zijn', dus dit is 'zeer nuttig en gewenscht'. Het rapport bevat ook een begroting waaruit blijkt dat het blad niet elke week kan uitkomen 'in de huidige tijdsomstandigheden'. Elke twee weken is wel mogelijk en zo besluit men ook. Op aandrang van twee *broeders* wordt de abonnementsprijs zo laag mogelijk, terwijl 'minvermogenden' naar draagkracht of niets hoeven te betalen. De redactie wordt gevoerd door de twee predikanten, die daarvoor

een vergoeding krijgen. Met drie of vier broeders vormen zij de commissie van beheer voor het blad.

Op 20 maart keurt men het jaarcontract met de drukkerij goed. Dat is het bedrijf van de gereformeerde weduwe W. van Wijngen aan Muurhuizen 19 (Huis Bollenburg). Eén nummer van 500 exemplaren kost f22. Het blad krijgt vier pagina's en verschijnt op folioformaat (iets hoger dan A4). Mocht er een bijblad van twee pagina's nodig zijn dan kost dat f12. Daarna wordt er dat jaar niets meer over gezegd in de kerkenraad; men is kennelijk tevreden over inhoud en financiën.⁵

Op zaterdag 28 april verschijnt het eerste nummer van de *Gereformeerde Kerkbode*. Officieel orgaan der Gereformeerde Kerk van Amersfoort. De twee predikanten wisselen elkaar af als *maandredacteur*. Het blad heeft een mooie titelkop, maar verder munt het uit in soberheid. De vormgeving is beperkt tot rubrieknamen tussen twee verticale lijnen. De predikbeurten blijven tot de bezettingstijd beperkt tot die in Amersfoort; er is dus geen samenwerking met zusterkerken in de classis, de regionale vergadering. Net als bij de hervormden is de achterpagina bestemd voor advertenties, die bijdragen in de kosten en worden geplaatst 'voor zoover plaatsruimte'. De *lidmaten* betalen zelf een kwartje per drie maanden, vijf cent minder dan eerst voorzien. Men kan zich abonneren bij de kosters en de bezorger van het blad, M. Beekhoven van Zuidsingel 57. Het blad wordt keurig verzameld en ingebonden, zodat wij nu kunnen beschikken over een complete serie; een prangend verschil met de hervormden, die dat pas vanaf 1946 zijn gaan doen.⁶

Het blad begint met de predikbeurten van Amersfoort. Dan zijn er enkele mededelingen.

² Gerard Raven, 'De hervormde kerkbladen van Amersfoort 1846-1999', *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 9 (2008) 54-73. ³ *Amersfoortsche Almanak* 1910. ⁴ [J.A. Kruidhof e.a., red.] *De bruid aan de Eem. Grepen uit de Amersfoortsche Kerkgeschiedenis*

(Amersfoort [1985]) 86, naar notulen 2 mei 1916 [foutief 1915 genoemd]. Dit boek is gepubliceerd door de plaatselijke Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt); het doel is de eigen voorgeschiedenis te schetsen, waardoor het blikveld vanaf 1945 steeds beperkter wordt.

⁵ AE, Archief Gereformeerde Kerk Amersfoort (beheersnr. 172) 11-1, notulen 1917. ⁶ De jaargangen 1917-1979 bevinden zich in Archief Eemland, planken

79.2.5 en 79.3.5; die van 1972-2000 wachten op overdracht van de Protestantse Gemeente Amersfoort aan de archiefdienst. Zie ook noot 23.

Opmerkelijk is dat al in het eerste nummer op de voorzijde een 'kort verslag' staat van de laatste kerkenraadsvergadering. Zo democratisch zijn de gereformeerden; de hervormden bleken ondanks enkele besluiten daartoe nooit zover te komen. Een lange lijst van ledenmutaties loopt over naar pagina 2, daaronder 29 jongeren die belijdenis doen (inclusief negen militairen). Bij een relatief kleine kerk kan dat nog; de hervormden beperken zich tot de dopen en belijdenissen. Dan volgt het verenigingsnieuws en een enthousiast betoog van Ds. Donner. Het blad kan volgens hem dienen 'tot versterking van den onderlingen band des geloofs en der liefde; tot het meer medeleven van al de leden der gemeente in de belangen onzer plaatselijke kerk; tot het vruchtbaarder kennis nemen van wat zoo geregeld in de gemeente plaats vindt, en waarvan bekendmaking wenschelijk en noodig is; ook tot het meer achtslaan op de onderscheidene vereenigingen, die in haar midden bestaan.' En dan is het nog nuttig voor wie door ziekte of anderszins de diensten moet missen. De predikanten kunnen bepaalde zaken ook eens extra aandacht geven. Er is geen plaats voor ingezonden stukken van gemeenteleden; als men iets onder de aandacht wil brengen moet men dit maar aan de predikanten melden, 'aan wier oordeel overgelaten zij, of het van nut kan zijn, hierop zelf in het blad de aandacht te vestigen!' Donner uit dan al de hoop dat het blad vaker en op groter formaat zal mogen verschijnen, als de omstandigheden gunstiger worden. Vrijwel ieder gezin krijgt het blad. Tenslotte hoopt hij dat ook de kinderen het blad lezen; dat lijkt gezien de aard van de artikelen wel erg hoog gegrepen. Dan

is er nog een overdenking van Donner rond een bijbelvers.

De redactionele toon is nu gezet voor de komende jaren. Er is wel eens een blad van zes pagina's, als er veel kopij is. Het nummer van 30 december 1922 bijvoorbeeld staat vol nieuwjaarsoverwegingen, het kinderkerstfeest en advertenties met goede wensen van winkeliers.

Af en toe wordt de kerkbode gebruikt om het gedrag van de gelovigen te corrigeren. In de kerkenraad van 26 juli 1930 blijkt dat Ds. E. Schouten (1927-1939) een stukje had geschreven tegen 'niet welgevoegelijke' vrouwenkleding. Een voorstel om als raad nog een manifest toe te voegen wordt als ontactisch afgewezen. In dezelfde vergadering spreekt men af dat Schoutens pen ook nog eens wordt benut voor een 'zeer ernstig woord' in het blad tegen de ordeverstoring op de galerij, (waar ongetwijfeld de jeugd samenkomt). Of dat voldoende is? Enkele ouderlingen gaan er daarom ook nog tussen zitten. Op 19 november besluit men in het blad de kerkgangers te vragen om voortaan pas de banken te verlaten als de hele kerkenraad in de consistoriekamer is.⁷

Af en toe halen berichten uit de kerkbode de plaatselijke krant. In 1918 bijvoorbeeld het zilveren ambtsjubileum van Ds. Teerink. Drie jaar later een bijeenkomst tegen Vrijmetselarij, georganiseerd door de Gereformeerde Kring in de consistorie van de Singelkerk.⁸

Een pijnlijke vernieuwing

De gereformeerden zijn aanvankelijk op de hoogte van het hervormde kerkblad.⁹ Dit voorbeeld is mogelijk één van de oorzaken dat

men meer wil. Op 4 september 1929 bespreekt de kerkenraad een voorstel van drukkerij nv Oranje Nassau (hierna ON) aan de Teding van Berkhoutstraat 5a te Baarn, die al andere gereformeerde kerkboden verzorgt¹⁰ en dat ook graag voor Amersfoort wil gaan doen. Op 18 december besluit de raad het contract met Van Wijngen met ingang van april op te zeggen, maar als het zover is heeft men geen tijd om de kwestie te behandelen. Later blijkt dat ON een weekblad wil drukken voor een abonnementsprijs van f2 per jaar. Dat is vergeleken met de gulden per jaar van 1917 een koopje, want men krijgt méér voor hetzelfde geld, met inflatie meegerekend dus zelfs minder geld.

Op 23 juli 1930 bespreekt de kerkenraad een commissieverslag hoe de kerkbode beter in de behoefte kan voorzien dan nu. Men besluit tot een contract met ON. Op 20 augustus praat men verder over wat nu de *Kerkbode-kwestie* genoemd wordt (men schrijft het dan al zo modern). Van Wijngen is bereid de kerkbode ook wekelijks te drukken voor dezelfde f2; zij wil dit graag in de raad komen toelichten. Eén broeder dringt er nu op aan om bij Van Wijngen te blijven; een verzoekschrift met 31 handtekeningen heeft dezelfde strekking. De vernieuwingen worden dus als nogal pijnlijk ervaren, zowel door de drukker als door een deel van de gemeente. Nu blijkt dat mevrouw Van Wijngen zich eerst bij het besluit van de kerkenraad had neergelegd; pas later hadden gemeenteleden haar ertoe gebracht lager te offeren. De kerkenraad neemt het haar nu kwalijk dat zij met leden heeft gesproken en ziet onjuiste motieven in het rekest, dat bovendien een actie is waaruit 'een geest spreekt, die in de gemeente des Heeren niet thuis hoort'. Een boemerangeffect dus.

Op 8 september mag zij toch met haar dochter op de kerkenraad komen. ON wil geen spelbreker zijn, maar men heeft behoefte aan een afkoelingsperiode. De kwestie wordt uitgesteld

Ds. Popma en zijn latere collega's Holwerda en Van den Born

tot het aantreden van de nieuwe predikant S.J. (Simon) Popma (1930-1946). Het wachten wordt beloond: Popma zal zijn hele Amersfoortse tijd veel voor het blad betekenen.

ON bericht kort daarna dat hij op groter formaat wil gaan drukken. Dit is opmerkelijk, omdat het meer tekst mogelijk maakt maar ook meer kost. Kennelijk zijn de andere kerkbladen A3 en uiteraard wil hij Amersfoort daaraan aanpassen. Later zal blijken dat de prijs daarmee niet verandert. Omdat de zaak in de ijskast ligt wijdt de kerkenraad er verder geen aandacht aan. Op 7 januari 1931 is Popma voor het eerst aanwezig in de kerkenraad. Na veel discussie stemmen zeventien van de 28 aanwezigen toch vóór ON. Drie man gaat praten met de ongetwijfeld zeer teleurgestelde Van Wijngen, maar dat kan de lucht niet klaren. Zij trekt immers haar vaste vrijwillige bijdrage in. Later krijgt zij nog één geste: haar verzoek om de predikbeurten op te nemen in haar *Advertentie- en Nieuwsblad* wordt toegestaan.

De achtergronden worden nog eens toegelicht in het kerkblad van 19 oktober 1935: 'Toen we van oordeel waren dat we uit de kinder-kerkbode-kleeren gegroeid waren en ons officieel kerkelijk orgaan elke week en in groter formaat zou

⁷ Archief Gereformeerde Kerk Amersfoort 11-5, notulen 1930. ⁸ *Amersfoortsch Dagblad De Eemlander* 3 aug. 1918, 10 mei 1920, 23 apr. 1921. ⁹ Op 15 mei 1917 bespreekt de kerkenraad een bericht over een mogelijke prediker voor het garnizoen dat men in het hervormde blad had gelezen. Op 18 maart 1931 besluit men drukkerij Blankenberg mee te delen dat de predikbeurten in het *Nieuws- en*

Advertentieblad voor Amersfoort (de huidige *Amersfoortsche Courant*) niet kloppen, omdat deze zijn verward met de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband (een afsplitsing van de gereformeerden). De informatie kwam uit het hervormde blad. Zie echter ook de dubbeling in de naam van het kerkblad in 1931.

¹⁰ Blijkens het Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1934 362-370: *Baarnsche-, Driebergische-, Soester- en Zeister Kerkbode*.

Titelkoppen van 1931, 1941, 1944

moeten verschijnen, was het vanzelf niet doenlijk dat alleen de beide predikanten voor geheel den inhoud zouden zorgen. En zoo kwamen wij toen terecht in de combinatie van andere kerkbladen.' Een belangrijk voordeel van ON is dat de predikanten uit de classis voortaan zelf de meeste rubrieken gaan schrijven, in plaats van citaten uit landelijke bladen. Hun teksten zijn vervolgens beschikbaar voor alle betrokken bladen. Popma is de verdere jaren dertig eindredacteur van de Amersfoortsche kerkbode.

Het laatste nummer oude stijl van 28 maart wordt de 'Gedaante-verwisseling' toegelicht. Ds. Popma bedankt voor de prettige samenwerking

met Van Wijngen, waar immers niets aan mankeerde. 'Nu 't geestelijk belang van onze kerk eischt dat een goed geredigeerd, leiding-gevend blad, in al onze gezinnen komt, kon geen andere beslissing genomen worden. We mogen ook geen kwaad zeggen van den inhoud van onze oude Kerkbode. Die bedoelde nimmer meer te geven dan mededeelingen aangaande ons kerkelijk leven in den breedsten zin, met zoo nodig enkele aanvulsels.' Kennelijk was het nodig dat hij als buitenstaander dit zei, want er waren 'wel wat onvriendelijke woorden over gesproken' door te vergelijken met landelijke bladen. Ik denk dat hij bedoelt dat in die bladen diepgravender artikelen

over het geloof staan. 'De nieuwe Kerkbode heeft een ander, een ruimer doel. ... Het binnenblad brengt de gebruikelijke meditatie en verschillende rubrieken, die ons op de hoogte houden met wat er omgaat in onze Gereformeerde kerkelijke wereld in Nederland.' Hij hoopt dat er meer abonnees komen: 'We mogen niet rusten voor in alle gezinnen onze Kerkbode komt en gelezen wordt.' Daarom worden de eerste vier nummers van het nieuwe blad gratis bij alle gezinnen bezorgd.

Driemaal meer tekst

Het eerste nummer van ON als uitgever verschijnt op 4 april 1931. Alles bij elkaar is de tekst verdrievoudigd. Directeur Van der Vegt opent met de verzekering dat iedereen het blad nog op zaterdag ontvangt. Gezien de afstand worden de agendagegevens en de advertenties behandeld door boekhandel H. Elzenaar aan de Langestraat 84 (later 101). Die advertenties staan nu soms ook op overgeschoten stukjes van de tekstpagina's.

Dit nummer trekt inderdaad al meteen dieper voren in de kerkelijke grond. Popma strijdt verder tegen de toename van gemengde huwelijken (met hervormden) die tot 'droeve gevolgen' leiden.

Omdat de naam *Gereformeerde Kerkbode* buiten Amersfoort verwarring kan scheppen is deze nu gewijzigd in *Amersfoortsche Kerkbode*. Maar dat is uitgerekend ook de naam van het plaatselijke hervormde kerkblad! Het is verbijsterend dat de kerkenraad dit was vergeten. Na protesten van hervormde zijde wordt de titel met ingang van 17 december 1932 weer aange-

past. Linksboven staat dan ook eenmalig: 'Op verzoek van den kerkenraad hebben wij met ingang van dit nummer den naam van de kerkbode veranderd in *Amersfoortsch Kerkblad*.' Over de hervormden dus geen woord, laat staan een excuus. Iets vergelijkbaars deed zich overigens ook voor in Groningen.¹¹

Terug naar Amersfoort

Op 9 oktober 1935 komt het bericht van de classis Amersfoort dat deze heeft besloten het pakket kerkboden voortaan bij Van Wijngen te laten drukken.¹² De reden lezen we in de volgende kerkbode: onder de kop 'In het oude huis terug' wordt gemeld dat de vennootschap Oranje Nassau enkele weken geleden in liquidatie ging. Daarmee verviel het contract en hadden de regiokerken de handen weer vrij. 'Wat lag meer voor de hand dan dat de Amersfoortsche kerk de oude relaties met de drukkerij Van Wijngen weer zocht? Geheel vrij stonden wij echter daar niet in. Het bestaan en voortbestaan van de kerkbode voor verschillende kleine gemeenten in onze classis hing van de Amersfoortsche uitgave af. Daarom waren wij zedelijk verplicht de beslissing af te wachten van de classisvergadering, die verleiden week gehouden is. Tot onze blijdschap was de inmiddels ingekomen aanbieding van 't Huis van Oldenbarnevelt' van dien aard, dat de classis besluiten kon de uitgave der gezamenlijke kerkboden aan haar te gunnen.' Dit is de nieuwe bedrijfsnaam van Van Wijngen.

Over de laatste jaren vóór de oorlog is niet zoveel meer te zeggen. Het nummer van 5 februari 1938 heeft een kolom op de voorzijde waarin vreugde over de geboorte van prinses Beatrix

¹¹ Het *Groninger Kerkblad* was sinds 1734 het weekblad van de hervormde gemeente. Het *Groningsch Kerkblad* verscheen sinds 1905 voor de gereformeerde kerk van de stad. Vanaf 1945 bleven de vrijgemaakte deze titel ook gebruiken. Daarnaast was er nog sinds 1888 een *Groninger Kerkbode* voor de gereformeerde kerken in de provin-

cie. ¹² Blijkens de inventaris bevat het archief van de Gereformeerde Kerk Amersfoort drie omslagen correspondentie met de classis over de kerkbode uit deze periode, gecodeerd CL13. Omdat het archief nog niet goed is geordend heb ik deze niet kunnen vinden.

Reacties op de Duitse bezetting

Het eerste blad verschijnt op 25 mei 1940. De belijdenis van een groot aantal jongeren is uitgesteld naar volgende week; daar zijn ook hier geleverde militairen bij. In een artikel 'Niet vervaard' van een dankbare predikant uit Soesterberg, S. Wouters, worden de jongeren en over hun hoofd heen de andere gemeenteleden eraan herinnerd dat God trouw blijft 'na de vreeselijke dagen die we samen doorleefd hebben ... Nooit hadden we kunnen denken, welk een kracht het geloof ons schenkt.' Het aantal doden dat gemeld wordt is verrassend klein: één zoon van een Amersfoorts gereformeerd gezin is als sergeant van de infanterie (24 jaar) gesneuveld. Pas in het volgende nummer klinkt de ernst van de oorlog in het blad door; met vier pagina's is er nu ruimte voor.

Ds. Popma schrijft onder 'Bewogen dagen' over zijn ervaringen in het Zuiderzie-

kenhuis in Rotterdam, waar gewonde soldaten van beide kanten binnenkwamen. 'Wat is de oorlog ... vreeselijk.' Maar van de jongens uit de Waalhaven hoort hij ook wat een steun het geloof bood en hij ervoer zelf hoe je bij alle verschillen één in Christus kunt zijn. Hij heeft gebeden met een stervende Duitse soldaat die daarna de armen om zijn hals sloeg. Maar ook citeert Popma een andere predikant dat men de bezettingmacht moet gehoorzamen, ook al staat God daar weer boven. Later zal hij ook in het verzet gaan en veel gemeenteleden met hem;¹³ hierin verschilt hij van mening met zijn emerituscollega Schouten.¹⁴ In een ander artikel is Popma dankbaar dat het kerkelijk leven weer door mag gaan. Terugblikkend op de crisisjaren: toch waren we rijk en de vrijheid van toen besef je nu pas; soortgelijke geluiden als we in de hervormde bladen van die maand zijn tegengekomen. Nog meer oorlogs-

nieuws: twee gezinnen die hun woning moesten ontruimen mogen in de pastorie aan de Zuidsingel wonen.

Op 8 juni gaan de beschouwingen nog even door. Wouters laat horen hoe blij men is dat de helft van de soldaten weer thuis is en wijst hen op hun verantwoordelijkheid in de maatschappij. Popma citeert andere kerkbladen: ook hij vindt het geen teken van méér geloof als je in de oorlogsdagen beheerst reageerde. Hij wil vooral bemoedigen: velen voelen zich hulpeloos en nietig, maar men hoeft niet bang te zijn. En op 4 januari 1941 stelt hij dat te oppervlakkig geleefd is. De toekomst is onzeker, maar het belangrijkste wapen is er nog: het gebed. Ook wijst hij op het belang van de armenzorg en de collecte die daarvoor gehouden wordt. Maar het leven gaat door: het beroepingswerk wordt in juli weer opgepakt en Van Wijngen adverteert voor verduisteringspapier.

wordt geuit. Het is ook het jaar waarin het veertigjarig ambtsjubileum van koningin Wilhelmina valt. Oranje drukinkt (die de hervormde kerkbode uit de kast haalt) zal men echter bij de gereformeerden niet vinden.

Bezettingstijd

Op 10 mei vallen Duitse troepen Nederland binnen en begint de ingrijpende evacuatie van de Amersfoortse bevolking. Intussen draaien de persen bij Van Wijngen al en het blad van de 11^e geeft de indruk dat er niets aan de hand is. Het hervormde blad verschijnt niet en er zijn ook geen diensten. De meeste bewoners zijn ongeveer een week in Noord-Holland, waarna ze weer naar huis kunnen. De 19e is er een hervormde dienst in het Soesterkwartier. Beide kerkbladen verschijnen weer op de 25e, elk op slechts één vel van twee pagina's.

In mijn vorige artikel over de hervormde bladen gaf ik al aan hoe de kerkelijke pers langzaam maar zeker werd gemuilkorfd.¹⁵ Nog in 1940 verdwijnen de gereformeerde opiniebladen *De Reformatie*, *De Bazuin* en een blad voor zending onder de joden, omdat er artikelen in staan die de bezetter niet bevalt. Kerkbladen die deze overnemen overkomt hetzelfde. Bovendien houden de Duitsers scherp in de gaten wat in de andere geschreven wordt. Zij oefenen vergeefs druk uit om tegen het communisme te schrijven bij de Duitse inval in de Sovjetunie in juni 1941.¹⁶

Op 3 mei 1941 verschijnt het Journalistenbesluit, dat de hoofdredacteuren verplicht lid te worden van een nazistische vakvereniging. Maar net als de Hervormde Kerk interpreteren de Gereformeerde Kerken dit zó dat zij er niet onder

vallen.¹⁷ In de herfst worden echter alle kerkbladen gedwongen hun opiniërende artikelen weg te laten en met een beroep op de papierschaarste worden de meeste zelfs verboden. De gereformeerde synode speelt in november de bal terug door te vragen hoeveel er op papier moet worden bezuinigd. Net als de hervormden bundelen zij de bladen tot klassicale mededelingenblaadjes. Dat leidt die maand tot een compromis, mede dankzij een sympathiserende Nederlandse medewerker op het betreffende ministerie. Daarmee wordt bereikt dat de kerken verder relatief vrij zijn en geen berichten van de bezetter hoeven te plaatsen. Zo kunnen vijftig gereformeerde mededelingenbladen, een jeugdblad en zelfs zes opiniebladen blijven verschijnen.¹⁸

Mededelingenblad

Door het verbod verschijnt in augustus 1941 driemaal geen kerkblad in Amersfoort, totdat ieder verrast wordt dat het op de 23^e weer mogelijk is. Het nieuwe *Predikbeurtenblad der Gereformeerde Kerk van Amersfoort* blijft wekelijks en A3, maar heeft nu maar twee pagina's en alleen feitelijk nieuws. Het nieuws gaat nu voornamelijk over predikanten elders in het land, plus twee advertenties en informatie over de voedseldistributie.

Op 29 november gaat het blad voor de regio fungeren en wordt de naam veranderd in *Mededeelingen van de Gereformeerde Kerken in de Classis Amersfoort*. De nummering van het Predikbeurtenblad gaat gewoon door en negeert jaargangen. Popma is nog steeds de redacteur. Van Wijngen licht toe dat de kerkbladen per 1 november verboden zijn, maar nog drie weken

¹⁵ Raven, *Hervormde kerkbladen*, 64-65. ¹⁶ Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1949) 283-284; George Harinck, *De*

Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940 (Baarn [1993]) 380-425. ¹⁷ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* (2 dln., Den Haag 1946) I 285; Delleman, *Gereformeerde Kerken*, 84, 285. ¹⁸ *Ibidem*, 285-290.

¹³ *Provinciale Kerkbode* 3 nov. 1945. ¹⁴ Schouten stond sympathiek tegenover de NSB en keurde het af dat de Amersfoortse gereformeerde NSB-ers werden afgehouden van het Avondmaal. In zijn boek *De roep tot bezin-*

ning. Een tijdwoord (Den Haag: nazi-uitgeverij De Schouw 1943) stelde hij ook dat men zich niet tegen de Duitsers mocht verzetten.

Berichten over Hongerwinter en bevrijding

Het kerkblad is een unieke bron die we van hervormde kant missen. De diensten worden nu alleen nog in de Grachtkerk gehouden. Eind januari 1945 stopt men de woensdagdienst en vervangt deze voor de rest van de winter door zondagmorgen-diensten in gebouw Irene (in maart weer de Westerkerk) en in Hamersveld (Leusden, het laatst 13 mei). Voor gereformeerden die in Amersfoort stranden worden logeeradressen gezocht. De verspreiding van ziekenpreken gaat gewoon door. Ook komen er overlijdensberichten door van gemeenteleden; van jonge mannen in Zeeland en in Hamburg weet men het lijk naar Amersfoort over te brengen. Ook kerkelijk nieuws komt nog door.

Op 1 april, Eerste Paasdag, gaat men weer diensten in de Zuidsingelkerk houden en de volgende week worden de catechisaties hervat. In de kerk wordt voedsel ingezameld, omdat de IJssellinie is afgesloten. De 22^e schrapt men de middagdiensten van

half zes: uit andere bron weten we dat vanwege de gevechten in en rond de stad de vorige dag een avondklok is ingesteld die al om zes uur ingaat. Die dagen vallen er veel slachtoffers: drie tienerkinderen Beeke tegelijk uit de Trompstraat, mannen van 19 en 29 en vrouwen van 53 en 54 jaar, nog afgezien van de senioren. Hun namen verschijnen pas een maand later in het kerkblaadje. Op donderdagmiddag de 26^e kan men nog wel een bijeenkomst in de Grachtkerk houden over de plicht van christenen in deze dagen.

Op zondag 6 mei is Nederland al vrij, maar in Amersfoort geven de Duitsers het pas de volgende dag op. In de drie gereformeerde kerkgebouwen kunnen echter alweer beide diensten plaatsvinden en Holwerda imponeert met de preek Ten ware de Heere..., die Van Wijngen kort daarna in druk uitgeeft. De 27^e laten de predikanten van de kansel een 'ernstige waarschuwing' horen die daarna in het kerkblad verschijnt. Hoe blij men ook is met de Canadese bevrijders, voor de vrouwen

zijn zij een zedelijk gevaar. Eist het zevende gebod niet om 'kuisch en ingetogen te leven'? Hier ligt voor de ouders een belangrijke taak. Weer komt er een bericht door van een zoon van 22 die in een Duits strafkamp is overleden, al in december. In juni nog drie van zulke sterfgevallen uit 1944, waaronder Ds. Sjouke Rijper die in Kamp Amersfoort is gefusilleerd.²⁰

Aarzelend pakt men de draad weer op. Het kerkelijk bureau aan de Zuidsingel heropent op 8 juni; elke vrijdagavond kan men er terecht. Men wil graag de vele verhuizingen van de laatste jaren verwerken. De verenigingen starten weer. Men citeert berichten over de jodenvervolging, maar is meer geïnteresseerd in de resultaten van de Jodenzending en de hulp aan christen-joden. Twee van de drie predikanten krijgen weer telefoon. De Evangelisatiecommissie belegt een bijeenkomst om in september weer aan de slag te gaan. De classis komt op 12 juni bijeen en bespreekt ook meteen de zending onder joden, islamieten en heidenen.

kregen om een regeling te treffen. Daarna gaf de bezetter toch iets toe en konden tenminste classisbladen verschijnen. Daarmee is men veel sneller dan de hervormde Amersfoorters; die komen er pas in september 1942 mee. Amersfoort staat op de voorzijde en de andere gemeenten op de achterkant. Het zijn er vergeleken met de hervormden maar weinig en ze liggen ver uit elkaar: Maartensdijk, Nieuw-Loosdrecht, Oud-Loosdrecht, Renswoude, Rhenen, Scherpenzeel en Westbroek.¹⁹ De advertenties worden beperkt tot familieberichten.

Op 5 september is er weer iets nieuws: het blad wordt een extra slag gevouwen en het formaat gehalveerd naar vier pagina's A4, kennelijk omdat men het losse vel niet prettig vindt.

Het nieuws wordt nu steeds meer beperkt tot de ledenmutaties. Instemmend citeert redacteur Ds. Benne Holwerda (1938-1945) een ander kerkblad tegen reizen op zondag en bioscoopbezoek: ouders, let op je kinderen.

Daarna kabbelt het blad voort, tot het op 6 mei 1944 wordt omgedoopt in *Mededeelingen voor de Gereformeerde Kerken in de Provincie Utrecht*, met berichten van de 27 kerken buiten de hoofdstad. Vanaf 16 september is het een puur Amersfoorts blad; berichten van buiten komen alleen vertraagd door. Het is nu een pover velletje A5, eerst tweezijdig en vanaf 29 april 1945 één kant. Na de bevrijding verschijnt op 19 mei weer een tweezijdig A4-tje, maar nu verlaagt men de frequentie naar tweewekelijks. De inhoud is

Luchtfoto van het Lieve Vrouwekerkhof met de Grachtkerk, 1932/1950
Foto Weers, Archief Eemland 03738

²⁰ Gerard Raven, 'Ds. Sjouke Rijper, recht door zee tegen de bezetter', *Drieluik* 9:4 (mei 2008) 8-9

¹⁹ Baarn komt in 1942 even voor; Bunschoten & Spakenburg, Soest en Veenendaal horen dan ook bij deze classis maar worden niet vermeld; vóór de oorlog althans had-

den Baarn, Bunschoten en Soest een eigen blad (*Jaarboeken dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1934).

intussen zeer beperkt: predikbeurten in de stad, korte mededelingen, landelijk predikantennieuws (al zal dit met grote vertraging zijn). Maar dat is heel wat meer dan het hervormde blad, dat in november is gestopt.

De intense pijn van de Vrijmaking²¹

Intussen wordt de nieuwe vrijheid overschaduwd door een leeruitspraak over de doop. De *generale synode* (landelijke vergadering) meende hierin de 'ware leer' te moeten vaststellen. In dit proces heeft Amersfoort een belangrijke rol gespeeld, zodat ik daarop iets dieper wil ingaan dan alleen nodig is om het kerkblad in zijn kader te zetten. De grootste tegenstander van de synode was prof. Klaas Schilder, die met zijn vasthoudendheid olie op het vuur gooide bij synodeleden. Schilder en ook veel kerken meenden dat men de kwestie van de leer beter ná de oorlog kon behandelen; er waren nu belangrijker zorgen. Popma vond dat als synodelid ook en schreef daarover al op 6 april 1940 in het *Amersfoortsch Kerkblad*. In februari 1942 stuurde de Amersfoortse kerkenraad de synode een soortgelijke brief, nu op voorstel van Holwerda (toen pas 32 jaar!). De synode besloot echter met een krappe meerderheid op 27 mei door te zetten en deed op 8 juni zijn leeruitspraak, die toen overigens door beide partijen als een opluchting werd ervaren vanwege de pacificerende toon.

Tussen juni en november kwamen de belangrijkste *bezwaarden* uit het land driemaal samen in de Grachtkerk, op voorstel van Schilder die zich verzette tegen een verlenging van de synode. De drie Amersfoortse predikanten waren daar ook bij, inclusief de nieuwe E.T. (Evert) van den Born (1942-1960). In tegenstelling tot Schilder wilde het Amersfoortse Comité de *kerkelijke weg* bewandelen, dus via en niet tegen de synode werken. Holwerda probeerde Schilder hier nog vergeefs van te overtuigen. Popma werd daarna

gearresteerd bij een razzia. Zonder hem radicaliseerde de kerkenraad van Amersfoort in november. Zij stuurde de andere raden een brief waarin de voortgezette synode vooralsnog niet werd erkend. De classis dwong echter af dat het rondschriven werd herroepen.

In februari 1943 was Popma weer vrij en kreeg hij toestemming van de kerkenraad om over de kwestie in het kerkblad te berichten. In maart diende de raad een bezwaarschrift in bij de synode, maar die gaf geen krimp en besloot in maart 1944 zelfs Schilder te schorsen. Dat was het begin van de scheuring die later de Vrijmaking is gaan heten. Op 3 augustus werd Schilder afgezet en een week later *maakte hij zich vrij* met een aantal volgelingen.

In de *Mededeelingen* van de classis Amersfoort van 8 april 1944 was uitvoerig verslag gedaan van de synode. Daarna besloot de Amersfoortse kerkenraad op voorstel van Popma op 4 november tot een *godsvrede*: men wilde het conflict in de stad pas na de bevrijding uitvechten. Elders had men dat geduld niet, zodat in veel gemeenten een scheuring onvermijdelijk was. Ook in Amersfoort was hiermee de zaak niet onder controle. De plaatsing van berichten uit bezwaarde hoek in het kerkblad leverde bijvoorbeeld protesten op; toen de kerkenraad besloot deze weg te laten was het andere kamp weer boos. Popma wist met zijn gematigde optreden de doos van Pandora nog dicht te houden.

Na de bevrijding kan de godsvrede in de Gereformeerde Kerk van Amersfoort niet meer gerekt worden. Op 26 juni vergadert de kerkenraad voor de vierde maal in een week, maar dan spreken 28 van de zestig ambtsdragers zich uit tegen het synodebesluit. De geschorsten zijn volgens hen ten onrechte uitgemaakt voor *scheurmakers*, door een verkeerde uitleg van artikel 31 van de Kerkorde. Dit verklaart dat de bezwaarden zich tooiden met de benaming *vrijgemaakt volgens artikel 31 KO*, in de wandeling

vaak *artikel 31* genoemd. De raad is tot op het bot verdeeld, want de bezwaarden tellen maar één meerderheidsstem: Van den Born, Holwerda, achttien ouderlingen en elf diakenen, samen dus 31. Daarop besluit men de 'moeilijkheden' voor te leggen aan de classis. In de kerkbode van 30 juni wordt echter alleen en terloops melding gemaakt van de schorsing en onttrekking van verschillende predikanten elders.

De classis komt op 3 juli extra bijeen. De volgende dag komt een delegatie naar Amersfoort, maar de meerderheid van de kerkenraad stuurt haar weg. Holwerda voorziet al een breuk en stelt dat hij 'geen herrie over de kerkgebouwen' wil. Ook Popma wil 'geen herrie op of om de preekstoel'.^{21a} Op de 6^e komt de raad weer samen. Tot dusver was in de literatuur niet duidelijk waar, maar het was nog steeds de consistorie van de Grachtkerk. De bezwaarden krijgen hun zin niet; het is vrijwel meteen duidelijk dat de kerk scheurt. Popma geeft na een half uur schorsing de voorzittershamer aan Holwerda. Hij vertrekt zelf met de minderheid naar de benedenverdieping en komt later met een delegatie terug om wat praktische afspraken te maken. Zij krijgen de Singelkerk, de bezwaarden de Westerkerk en de Grachtkerk zullen ze delen. Dat is opmerkelijk, omdat het elders vaak niet zo soepel ging. Er zijn bij het gedeeld gebruik geen incidenten, maar per

1 juli 1946 geeft Popma's kerkenraad de Singelkerk op om de Grachtkerk voor zichzelf alleen te hebben.^{21b} De 'synodale' kerkenraad beschouwt zich vanaf dan als de 'wettige', terwijl de vrijgemaakten zich juist als de ware kerk blijven zien, die niet gebukt is voor dwalingen van de synode. Het lijkt een onoverbrugbaar verschil van inzicht. Een week later besluit de classis vervolgens om de bezwaarden af te zetten.

Deze tragische ontwikkeling heeft ook voor Amersfoort grote gevolgen. Twee predikanten en bijna de helft van het kerkvolk gaan mee met de Vrijmaking.²² Het is een zeer zware slag voor Popma en de blijvers. Een mooie illustratie van de bittere sfeer waarin de scheuring zich voltrekt zijn de herinneringen van Van den Borns dochter Elisabeth: 'Ons huis aan de Johan van Oldenbarneveltlaan werd op 13 oktober 1944 zodanig door het bombardement (vergissing van de Engelsen) getroffen, dat het onbewoonbaar was. Wij werden tijdelijk ondergebracht bij gemeentelieden. Ik zie nog mijn vader thuis komen met de mededeling dat hij geschorst en afgezet was. We stonden in de keuken, mijn moeder draaide zich om en vroeg: "En waar leven wij nu verder van?", waarop mijn vader zei: "Dat zal de Heere voorzien!" Mijn nuchtere Friese moeder die al die jaren de ellende van oorlog en vrijmaking dapper heeft gedragen, zei toen: "Ik hoop dat Hij dat dan

²¹ Het volgende op grond van Archief Eemland, Archief Gereformeerde Kerk Amersfoort 11-8, notulen 21 juni 1945-7 juni 1946 (hierna GKA). Verder naar *Bruid aan de Eem* 99-112, gebaseerd op de notulen van de (vanaf 6 juli 1945 vrijgemaakte) kerkenraad; George Harinck, 'Hollen en stilstaan in 1942. Holwerda's entree in het conflict met de Gereformeerde Kerken', in George Harinck (red.), *Holwerda herdacht. Bijdragen over leven en werk van Benne Holwerda (1909-1952)* ([Barneveld] 2005) 39-67, dat met name steunt op het persoonlijk archief van Holwerda; Ernst Hooiveld, 'Na de Vrijmaking de Eindtijd', in *Holwerda herdacht* 75-110, dat onder andere E.T. Van den Born, *De geschiedenis der Vrijmaking in Amersfoort* (z.p. 1955) citeert; G.L. Heij, 'Een halve eeuw na de vrijma-

king', *Gereformeerd Kerkblad Amersfoort* 54:14-15 (5 en 19 augustus 1994) 1 en 1. ^{21a} Notulen GKA 4 juli 1945. ^{21b} *Ibidem*, 7 juni 1946. ²² In 1941 waren er 3.304 leden (*Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1941; *Bruid aan de Eem* 148 noemt er 3.723). Blijkens het *Handboek GKV* van 1946 zijn er dan 1.923 vrijgemaakten in Amersfoort; in het *Jaarboek GKN* van 1950 staan 2.725 leden (er is sinds 1945 flinke groei geweest). Meijer en Schuurman noemen in *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort* (2 dln, Utrecht 2007) II 714 resp. 1650 en 2520 leden in 1947. In 1964 zijn er 1900 vrijgemaakten in Amersfoort tegen 4400 gereformeerden. Het samen gebruiken van Grachtkerk ging kennelijk zonder incidenten.

wel gauw doet, want het is bijna ‘t eind van de maand!’ Als dertienjarige vond ik het erg benauwend. Ik was de oudste van de kinderen en had al allerlei verhitte discussies op de studeerkamer meegemaakt (Ds. M. van ‘t Veer was bij ons ondergedoken) en voelde alle spanningen en begreep niet waar het allemaal over ging.’

‘Direct na de bevrijding zorgde de kerk voor nieuwe behuizing op de Heemskerklaan. Wij denken dat kort na de oorlog, gezien de “godsvrede”, pas werk gemaakt is van de schorsing en afzetting van mijn vader door de plaatselijke kerk of de classis. Ds. Popma was favoriet bij de “elite” (klinkt zo naar!) en velen bleven bij hem. Het Soesterkwartier, met de vele spoorwegmensen (onder hen veel verzetsmensen) ging met Holwerda en mijn vader mee met de Vrijmaking. Dat de verhoudingen binnen de Amersfoortse gemeente behoorlijk verstoord waren moge duidelijk zijn. Met mijn “synodale” vriendinnetje kon ik niet meer naar dezelfde catechisatie. Daar snapten we niks van! Vriendschappen en collegiale verhoudingen waren verstoord: Ds. Zijlstra [1946-1953] groette nu met ‘Dag meneer Van den Born’. Mijn vader was na alle gebeurtenissen een geknakt mens, met na enige jaren een forse depressie. Zo waren er wel meer. De oorlog en de ellende van de Vrijmaking hebben mijn jeugd bepaald, zoals die van zovelen.’^{22a} Onlangs werden op een congres in Amersfoort meer van zulke herinneringen en brieven gepresenteerd.^{22b}

De Vrijmaking brengt ook allerlei praktische gevolgen. Van een eigen blad kan zo geen sprake meer zijn...

^{22a} Vraaggesprek Mw. E. van Aller-van den Born, 9 september 2010 ^{22b} Congres Een kerkscheuring in oorlogstijd, Amersfoort, 10 september 2010. Hier presenteerde het Historisch Documentatiecentrum nieuwe

De scheuring in titelkoppen uit 1945

Twee concurrerende kerkboden

Toch weet mevrouw Van Wijngen raad. Zij brengt niet één, maar twee kerkboden uit! Dat kan zij zo snel doen omdat zij de uitgeefster is; de kerkenraden hoeven dus niet eerst zelf besluiten te nemen. Door de beide bladen weer provinciaal te maken kan zij voldoen aan richtlijnen van de overheid. Voor de synodale kerk is dat vanaf 14 juli de *Provinciale Kerkbode ten dienste van de Gereformeerde Kerken in de Provincie Utrecht en klein Westelijk deel van Gelderland*. Een week later ziet men in de provinciale opzet van het blad wel lichtpunten die we eerder hebben genoemd: ‘We kunnen dan beter met andere kerken meelevend dan voorheen.’ Bovendien kan men de krachten bij het schrijven van artikelen en landelijk nieuws bundelen. Vanaf november worden ook verslagen van de kerkenraadsvergaderingen van Amersfoort opgenomen. Het lukt dat jaar nog niet om berichten en preekbeurten van alle 45 gemeenten uit de drie Utrechtse classes te plaatsen; uit

filmopnamen van vraaggesprekken met Amersfoorters van beide kerken en brieven van Mw. Holwerda. Het is de bedoeling dat beide bronnen worden gepubliceerd.

Gelderland komt helemaal niets en dat wordt in december ook uit de titel geschrapt. Het blad wordt dan feitelijk beperkt tot de classis Amersfoort. Het verschijnt wekelijks met vier bladzijden A4. In september en oktober moet het even om de week, omdat er geen gas en te weinig kopij is en twee medewerkers van de drukkerij ziek zijn.

De kerkenraad van Amersfoort vindt intussen de medewerking van en de verzorging door de firma Van Wijngen ‘zeer onvoldoende’. Ook zijn er klachten over bezorging en gedrag; kiest de drukkerij partij? Men wil liever dat de classis naar een ander gaat, maar is ook bang dat die dan buiten Amersfoort wordt gezocht. Bovendien loopt het contract nog een jaar door. In 1946 blijkt de Nijkerkse uitgever Callenbach duurder te zijn en kiest men voor combinatie met de classis Breukelen.^{22a}

Voor de vrijgemaakten maakt Van Wijngen een blad waarvan ik de eerste acht nummers niet kon achterhalen. Blijkens de nummering (met eenzelfde tweewekelijkse vertraging) moet het eerste op 14 of 21 juli zijn verschenen. We weten zelfs de titel niet.²³ In het eerste bewaard gebleven nummer wordt alleen gemeld dat het bedoeld was voor de Utrechtse kerken die niet bediend werden door *Ons Kerkblad*, het blad van de classis Utrecht-West. Met ingang van 29 september worden de twee gebundeld, waarbij de titel van Utrecht en de nummering van Amersfoort wordt overgenomen; Van Wijngen geeft immers ook het nieuwe blad uit. Het verschijnt eerst met acht pagina’s A3, maar vanaf eind november zijn het er vier. Hier lukt het veel

^{22a} Notulen GKA 30 aug., 27 sep., 22 nov. 1945; 28 feb., 4 apr., 2 mei 1946. ²³ De heer C.A. Vonkeman, archivaris van de GKV Amersfoort-Centrum, was zo vriendelijk de notulen van 1945 erop na te lezen, maar vond geen enkele vermelding. Een onvolledige serie *Ons Kerkblad* 1945-1986 wordt bewaard in Archief Eemland, bibliotheek G1741. Hierbij zijn ook fotokopieën van de eerste nummers uit september-oktober 1945, die ik kreeg van het

beter om het nieuws van de zeventien gemeenten te publiceren, al is het opmerkelijk dat de correspondenten gevraagd wordt aan te geven of zij misschien ‘synodaal’ zijn. Aardig is ook de melding dat het blad voor ‘leden gratis’ is. In het voorjaar van 1946 verschijnt er bovendien een aparte editie voor de classis Amersfoort, herkenbaar aan een grote A rechts.

De eerste jaren is de broederstrijd een zwerende wond die steeds weer opentrekt door wat er door de concurrent geschreven wordt.²⁴ In het ‘synodale’ blad van 14 juli is de kerkenraad ‘met diep leedwezen verplicht’ te melden dat de 31 ambtsdragers verloren zijn; de gewone gemeentelieden hebben dan kennelijk meestal nog geen keus gemaakt, zodat zij worden opgeroepen te blijven. De classisvergadering van 3 juli wordt uitgebreid verslagen. Vanaf 28 juli publiceert Popma een serie lange artikelen over de meningsverschillen met de vrijgemaakten. Op de gemeentevergaderingen heeft hij verschillende uitleggen van het kerkenraadsbesluit van 6 juli gehoord. Daarom heeft hij de brochure *Waarheid en eenheid* geschreven, om uit te leggen hoe de kerkenraad precies heeft gehandeld. De kerkenraad heeft deze daarna laten bezorgen bij alle (vroegere) leden, bezwaard of niet. Zijn boodschap is dat de vrijgemaakten zelf zijn opgestapt. Popma hoopt op hereniging en ‘rustig en zakelijk met de uitgetreden broeders’ te kunnen praten, die dat zelf ook roepen, maar hun houding geeft daar volgens hem niet veel hoop op.

Op 3 november kan hij niet langer zwijgen, omdat hij in de nogal fel uitgevallen ‘tegen-

Historisch Documentatiecentrum van het Nederlands Protestantisme (1800-heden), D:30. ²⁴ Museum Flehite beschikte over gereformeerde kerkbladen uit deze periode die later zijn opgeruimd wegens ruimtegebrek. In de kantlijn had een predikant in 1945 giftige opmerkingen geschreven (mededeling van Map Heijenga-Klomp, 21 juli 2009).

brochure' *Eenheid door waarheid* van Van den Born en Holwerda zulke grove onwaarheden leest. Méér dan de voorpagina heeft hij nodig en de preekbeurten schuiven daar voor op. Een bezwaarde ouderling had hem al gewaarschuwd dat die brochure kwam, 'waarvan we zouden rillen', was hem toegevoegd. Popma heeft de laatste tijd veel met bezwaarden gesproken en is steeds weer verrast over hun agressie, al zwakt men dit dan af als het Amersfoort betreft. 'Dit is onze ellende, dat we niet vechten om zakelijke dingen, maar in de meeste gevallen tegen een geest van wantrouwen.' De discussie gaat nu zelfs zo ver dat er een landelijk blad *De Strijdende Kerk* in stelling wordt gebracht tegen het vrijgemaakte offensief.

Wat meldt het vrijgemaakte blad? Het staat echt vol met de kerkstrijd; vooral de felle Holwerda schrijft zijn vingers blauw. Het gemeentelieven in vrijgemaakte kring wordt op vergelijkbare wijze als aan 'synodale' kant weer opgebouwd. Groot is de schok in oktober dat Holwerda aankondigt als hoogleraar naar de (ook gespleten) Theologische Hogeschool in Kampen te vertrekken. Bovendien is men op 17 november teleurgesteld dat Kamp Amersfoort geen vrijgemaakte predikant toelaat voor de geestelijke verzorging van de opgesloten NSB-ers, eenvoudig omdat de hervormde predikant J. Germans er al werkt, maar men blijft het proberen.

Ondanks de soms felle uitspraken in de kerkboden heb ik de indruk dat beide zijden proberen zich te matigen; ze waren immers vrienden.^{24a} De lezers moeten de feiten kennen, maar ook hoopt men dat de gelederen weer gesloten kunnen worden. Daarom zijn de pijlen vooral gericht op de synode, niet op de Amers-

foortse broeders. De twee kerkenraden blijven elkaar brieven sturen, maar de standpunten liggen wel vast en sluiten elkaar uit. Nieuwe hoop gloort er als de 'synodalen' in 1946 hun synode houden. Popma is er bij als die wat openingen biedt.²⁵ Het vrijgemaakte kerkblad van Amersfoort geeft op 4 januari 1947 echter geen hoop. Ene D.V. constateert teleurgesteld 'dat er, naast de persoonlijke en niet altoos lieflijke reacties, ook publiek en officieel tegen ons geageerd wordt'.

Toch schrijft de 'synodale' kerkenraad op 7 februari een brief aan de ander om een gesprek aan te gaan. Dit leidt tot een lange en moeizame correspondentie die de patstelling alleen maar bevestigt. In die tijd zijn de 'synodalen' nog veel oecumenischer, want zij kondigen in hun blad van 29 maart openbare gesprekken aan met andere gezindten, gezamenlijke diensten zelfs met de oud-katholieken en gezamenlijke evangelisatie.

Het volgende jaar 1948 beslist de vrijgemaakte synode in de Amersfoortse Singelkerk dat de besprekingen en plaatselijke toenadering moet worden gestopt. Enkele Amersfoortse bestuurders praten toch met elkaar. Ook blijft de 'synodale' kerkenraad het proberen, iets wat eerder in de literatuur niet naar voren is gekomen maar blijkt uit hun kerkblad. Najaar 1949 verklaart hun synode zich bereid de eigen besluiten weer te toetsen. Op 7 april 1950 schrijft de plaatselijke kerkenraad weer naar de vrijgemaakte collega om *samensprekingen*. Die reageert meteen: dat doen we als jullie het vrijmakingsbeginsel erkennen. Dat wordt opgevat als een afwijzing. Met koude harten wordt de discussie gesloten.²⁶ Ook in andere opzichten sluiten de vrijgemaakten zich af.²⁷

In het synodale blad komt het thema nog geregeld terug. Op 27 oktober 1951 meldt men

onder de kop 'Samenspreken? Neen' dat de vrijgemaakte synode niet wil. Op 8 november 1952 wordt bericht: 'Onze synode heeft nog eenmaal op de secuur gesloten deur van de Gereformeerde Kerken (art. 31) geklopt, maar ze heeft geen gehoor gekregen'. Op 13 december neemt men het artikel 'Aan een vrijgemaakt-gereformeerde broeder' over, die verkering heeft met een 'synodaal' meisje. Een probleem dat men in Amersfoort ook vast wel zal hebben gekend.

Daarna leeft de hoop nog op in 1959 en vooral in 1961,²⁸ maar dit heeft in Amersfoort geen resultaat. Pas in 1966-1969 corresponderen de kerkenraden opnieuw. Er worden zelfs twee commissies ingesteld die het oude besluit van de synode moeten toetsen. De 'synodalen' bieden hun excuses aan voor de gang van zaken toen, maar laten het besluit niet vallen. Zo blijft het struikelblok liggen. Op 5 augustus 1994 kijkt het 'synodale' blad er nog eens op terug, na vijftig jaar.²⁹

Wederopbouw 1945-1963

De Provinciale Kerkbode besteedt de voorpagina steeds aan Amersfoort, de volgende twee aan de andere kerken en achterop ander nieuws en enkele advertenties. Pas eind september 1945 krijgen we wat inzicht in het gemeentelieven zelf. 'Veel dingen moeten opnieuw worden georganiseerd', meldt Popma. Daarom wordt een extra predikant beroepen en komt een emeritus helpen in het ziekenhuis en bij evangelisatie. Jeugdavonden en gemeentevergaderingen over actuele zaken versterken de onderlinge band. Het jeugd-

Ds. H.W. Engelkes
(brochure 1954)

werk is door de scheuring 'sterk gebroken', al zijn de jongeren 'in vrede en vriendschap' uit elkaar gegaan. Ook pakt de gemeente het werk onder militairen weer op. De zendingscommissie zamelt in oktober geld en zomerkleding in voor de zendelingen in Indië. Geschokt is men door de eerste berichten over geplunderde huizen, interneringskampen en zoveel sterfgevallen. Het Comité Zusterhulp (dat gezinnen ondersteunt) roept in december op voor betaalde helpsters. En met Kerst organiseert de Interkerkelijke Jeugd- raad een toneelstuk en is er een avond voor alle jongens- en meisjesverenigingen én militairen. Nu blijkt alleen de Grachtkerk in gebruik. Er is zorg over de belangstelling van jongeren voor *dansmuziek* en voor het lot van gezinnen waarvan de vader (en soms moeder) als NSB-er gevangen gezet is.

²⁷ Van den Born was in 1946 bestuurslid geworden van een stichting die een christelijk lyceum in Amersfoort wilde oprichten, een plan dat al uit 1938 dateerde maar door de bezetting was onderbroken. De hervormden willen met het oog op de doorbraakgedachte toch geen socialistische leraren uitsluiten, waarop Van den Born aftreedt (*Ons Kerkblad* 3 jun 1950). Overigens zouden de 'synodalen' toen precies zo gehandeld hebben, zoals blijkt uit de in de tekst vermelde artikelen van 1952.

²⁸ Endedijk, *Gereformeerde Kerken* II 157. De discussie in vrijgemaakte kring leidt wel tot een nieuwe scheuring, waardoor de Nederlands Gereformeerde Kerken ontstaan, ook in Amersfoort. ²⁹ G.L. Heij is alleen maar verdrietig over de verdeeldheid en over de fouten die de synode maakte. Ook noemt hij het Amersfoortse Comité en de vergeefse initiatieven van Amersfoort richting synode.

^{24a} Dat stelt Popma in de kerkenraad van 16 juli 1945 en opnieuw in zijn kerkblad. ²⁵ Dit en het volgende naar *Bruid aan de Eem*, a.w., 120-128 en Endedijk, *Gerefor-*

meerde Kerken II 153, 157, 224, behalve de citaten uit kerkbladen. ²⁶ *Provinciale Kerkbode* 10 jun 1950.

De redactie is in handen van de predikanten, die dat om beurten zes (later drie) maanden achtereen doen. In 1952 bijvoorbeeld zijn er twee redacteurs uit Amersfoort, twee uit Baarn, één uit Bunschoten-Spakenburg en één uit Breukelen. De Amersfoorters doen om beurten de eindredactie van hun classicaleditie. In maart 1954 vinden we bij het kerkblad een meegebonden brochure naar aanleiding van het zilveren ambtsjubileum van Ds. Hildert Wilken Engelkes van de Grachtkerk (1951-1970; levensjaren 1905-1991). Dat is het startsein voor Engelkes' langdurige eindredacteurschap. Vier jaar later wordt nog even gerouleerd, maar daarna houdt hij het vast tot 1967. Dan neemt B. Scholten van de Fonteinkerk (1964-1970) het over. Diens vertrek valt in hetzelfde jaar als Engelkes' emeritaat en op verzoek van de kerkenraad vult hij ook de volgende drie jaargangen. Daarmee drukt hij twee decennia zijn stempel op het blad en mogen de vernieuwingen vooral op zijn conto worden geschreven. Wat is Engelkes voor iemand? Bij verschillende jubilea wordt er over hem uitgebreid en dankbaar in het kerkblad geschreven: bedachtzaam, diplomaat, bruggenbouwer, maar ook met humor.³⁰ En over zijn werk als redacteur: 'Ds. Engelkes doet dat steeds op de hem bekende wijze. Hij heeft daar blijkbaar een bijzonder gevoel voor. ... Nu, van Ds. Engelkes denkt men mijns inziens steeds als hij schrijft: dat moet ik lezen. ... Hij stelde en stelt steeds de vragen van de dag aan de orde. Maar hij doet het zo, dat alles in balans blijft.'³¹ Als hij tenslotte ook afscheid neemt als redacteur schrijft zijn jongere collega Jan ter Horst (1975-1981): 'Hij had het kerkblad best nog een tijdje mogen blijven verzorgen van ons. ... Van links en rechts soms bestookt met

kommentaar en onverstoort koers kiezend tussen alle klippen en draaikolken. ... Ik dacht dat hij terecht eens konkludeerde dat ons kerkblad zich gunstig onderscheidt ... Zelfs wie het niet altijd met het beleid eens was zal willen toegeven dat het een wijs beleid was en een leesbare krant.'³²

De predikanten hebben voldoende stof voor schriftoverdenkingen, boekrecensies, verenigings- en jeugdnieuws. Zij putten ook uit artikelen in de zusterbladen. Op 1 september 1951 is er blijkbaar voldoende ruimte om een feuilleton op te nemen. Ook is er nieuws van de andere kerken en uit het buitenland. In april-mei 1952 stelt men tweemaal de retorische vraag 'Kan een christen lid zijn van de PvdA?'. Wijknieuws komt pas in '57 aarzelend binnen en zet het volgende jaar goed door.

Speciale aandacht is er voor jongeren. Die krijgen zelfs een eigen blad waarover ik elders

Advertentie van drukkerij Van Wijngen in brochure *Amersfoort Attractieoord 27 juli-8 augustus 1953*. (Archief Eemland)

³³ Gerard Raven, 'De spannende jeugd van opa en oma. Gereformeerd jeugdwerk in 1945-1949', *Drieluik* 10:5 (juni 2009) 6-7 en 10:8 (oktober 2009) 8-9.

Titelkop van 1963

publiceerde: *De Stuw* (1946-'49).³³ In juni '56 begint Engelkes met de nieuwe rubriek *Amersfoorts Jeugdnieuws*. In augustus '58 schrijft hij voor het eerst en positief over 'De vrouw in het ambt'. Het gesprek gaat in de jaren vijftig vaak over emigratie, maar ik vond slechts drie artikelen: in juni 1950 en april 1952.

Het Provinciaal Kerkblad is een echt leesblad. Er is niet veel te kijken; de vormgeving is bepaald sober. Wel krijgt dat in januari 1956 een iets andere titelkop, zonder provinciewapen en met de ondertitel in een kader. Illustraties zijn ook verder schaars in deze jaren. Vanaf 1953 is er af en toe een (rubrieks)logo en heel soms een enkele foto, maar in '62 zijn ze allemaal weer weggelaten. Ook de vormgeving blijft rommelig doordat er geen uniforme tekstkoppen worden gebruikt.

Door de bouw van nieuwe wijken groeit het aantal gemeenteleden. In 1950 wordt een derde predikant beroepen. De Provinciale Kerkbode groeit mee en is al in 1952 feitelijk een Amersfoorts blad geworden.³⁴ In de tien volgende jaren zijn er nog wel berichten van Bunschoten-Spakenburg, Renswoude, Scherpenzeel (met Woudenberg) en Soest, maar dat lijkt meer bladvulling. In 1963 is er geen plaats meer voor; afgezien van Scherpenzeel krijgen ze ook alle hun

eigen kerkbode. In 1955 is men al gestopt met de overname van gegevens uit de classis Breukelen; die krijgt een plaatselijke editie van het landelijke *Centraal Weekblad*, zoals in die tijd vaak gebeurt. Ook aan de advertenties is te zien dat het Amersfoortse blad vol is: al in 1954 is daar maar een klein deel van de achterpagina voor beschikbaar.

Weer een Amersfoorts blad

Zo duurt het nog tot 5 april 1963 eer de naam *Amersfoorts Kerkblad* terugkeert. Nu kan men weer belangrijk Amersfoorts nieuws op de voorpagina zetten. Er komt een nieuwe titelkop met het logo van de kerk en grote gekalligrafeerde letters. Heeft men dan alsnog het vrijgemaakte voorbeeld gevolgd, waar dit al met ingang van 1953 een nieuwe titelkop met zulke fraaie letters kreeg, en een logo met de Ark van Noach? Het lijkt niet waarschijnlijk dat men zich van Van Wijngens andere blad nog veel aantrekt. Bovendien komt er in januari '65 alweer een sobere titelkop met gewone drukletters, plus de ondertitel *Weekblad van de Gereformeerde Kerk te Amersfoort*. De aanleiding is dat mevrouw Van Wijngen stopt; vermoedelijk gaat zij met pensioen. Zij heeft het gereformeerde blad vanaf 1917 gedrukt, op enkele jaren na, maar samen bijna 44 jaar! De kerkenraad besluit om nu zelf uitgever te worden, omdat een editie van een landelijk kerkblad niet haalbaar is met 1000 abonnees. De nieuwe drukkerij wordt G.J. van Amerongen, die al sinds 1907 het hervormde blad heeft verzorgd. Het betekent wel dat het abonnement een gulden meer wordt: f8,50 per jaar. Het Kerstnummer 1965 wordt als eerste met groene inkt gedrukt, net als het hervormde blad, maar deze traditie wordt later verschillende malen onderbroken.

³⁴ In juli 1946 staat er tweemaal als ondertitel: *Amersfoorts Kerkblad. Officieel orgaan der Gereformeerde Kerk van Amersfoort*, maar dat wordt snel teruggedraaid. Iets later staat er per abuis enkele malen boven de binnenpagina's: *Gereformeerd Kerkblad*.

³⁰ *Provinciale Kerkbode* 13 mrt. 1954 en de bijgebonden brochure *Hildert Wilken Engelkes 17 maart 1929-17 maart 1954*; *Amersfoorts Kerkblad* 14 mrt. 1969, 6 nov. 1970.

³¹ *Ibidem*, 6 nov. 1970. ³² *Ibidem*, 14 sep. 1973.

Woedend zwaaien met de kerkbode

In deze periode geeft Engelkes tweemaal rekenschap van zijn redactiewerk. Hij vindt het belangrijk en doet het ook graag. In het eerste nummer bij Van Amerongen legt hij uit dat een plaatselijke kerkbode niet kan tippen aan een landelijk blad, maar in veel gezinnen is dit het enige dat men in de bus krijgt. Sterker nog: 'Een gezin waarin geen

kerkbode gelezen wordt, is bijna altijd een niet al te best meelevend gezin.' Het lijkt of we Popma horen.

Op 14 augustus 1970 huldigt Engelkes drie jaar redactiewerk van collega Scholten, waarin ik ook meente lezen welke standaarden hij voor zichzelf aanhoudt: 'Hij schreef in zijn hoofdartikelen over de dingen, die in deze tijd in ons kerkelijk leven belangrijk zijn. Hij gaf

er duidelijk zijn mening over en heeft zo meegewerkt aan de voorlichting van de gemeente in een tijd waarin de vragen vele zijn. De wijze van schrijven van Ds. Scholten was, zoals hij zelf was. Op de man af, uitvoerig, interessant, prikkelend soms. Ik heb veel mensen meegemaakt, die woedend met een kerkbode zaten te zwaaien om een artikel van Ds. Scholten. Ik vind dat zo erg niet.'

In januari 1971 stapt Engelkes opnieuw over, nu naar uitgeverij J.C. Willemsen aan Langestraat 72/Hof 27 (nu Bitter damesmode). Die gaat vanaf september ook het hervormde blad drukken.³⁵ Engelkes meldt dat hij er goede verwachtingen van heeft, maar een bedankje voor Van Amerongen kan er niet af. Mogelijk is deze overstap een bezuiningsmaatregel geweest: het zetwerk wordt nu net als bij het hervormde blad vervangen door een schrijfmachineletter en de tekstkoppen door wrijfletters. Het doet daarom nogal amateuristisch aan. Maar er zijn ook verbeteringen: een rustiger titelkop en een handzamer formaat van acht pagina's A4. In het eerste nummer staan ook al foto's, van de intree van Ds. Ter Horst, maar ze blijven daarna zeldzaam. Af en toe is er een tekening. Voor advertenties is er nog steeds nauwelijks ruimte.

Het wijknieuws is nu een belangrijk onderdeel geworden. De leegloop van katholieke en hervormde kerken kennen de gereformeerden nog niet echt: medio '65 wordt op drie achtereenvolgende keren het Heilig Avondmaal gevierd met 66-71% van de belijdende leden. Wel heeft men in 1968 weer een financieel tekort; gereformeerden

staan bekend om hun vrijgevigheid, maar zij willen ook wel precies weten wat er met het geld gebeurt. In januari '71 krijgen de centrale kerkenraad en commissie van beheer zelfs een open brief van gemeenteleden die kritiek hebben op de geringe openheid rond financiën en tekorten.

Engelkes ziet in zijn twee decennia predikantschap het ledental groeien van 3.000 naar ruim 5.000. Intussen is het aantal diensten per zondag verdubbeld, van zes naar twaalf. De gebouwen hebben veel zitplaatsen, maar dat is geregeld niet genoeg. Maar Engelkes signaleert op 14 augustus 1970 ook iets anders: de kerkgang groeit niet evenredig mee met het aantal lidmaten. De ochtenddiensten trokken 1.600 mensen en nu 2.100. Engelkes rekent voor dat dat 11% minder is. De middagdiensten blijven stabiel met 1.200 maar verliezen zo 18%, 'en dat is nog optimistisch'. Hij meent dat dit ook komt doordat de kerk zelf te weinig meeverandert.

Intussen kijkt men met belangstelling naar andere kerken. In de jaren '60 bericht men nog

³⁵ Zie voor een impressie Raven, Hervormde kerkbladen, 69 en 70.

Wijklogo's van Klaas op 't Land uit 1975 en 1979: in dit geval de Fonteinkerk.

Het kerstnummer van 1974

steeds over mogelijke toenadering tot de vrijge-maakten, maar er is meer te verwachten van de hervormden. Engelkes noemt een gemeenschap-pelijke wijksamenkomst en een kerstzangdienst in het Corderiuslyceum in 1963. Het gaat de landelijke jongerenverenigingen van beide kanten nog niet snel genoeg. In december '69 bericht Scholten in de kerkbode over hun plan voor Samen op Weg: 'Binnen tien jaar moeten hervormde en gereformeerde kerken één zijn'. De Open Hof voegt de daad bij het woord en organiseert rond 1973 diensten met de katholieke Heilig-Kruisparochie. Die houden echter evenmin stand als de samenwerking met de lutheranen in 1979.³⁶ Meer succes heeft deze wijkgemeente in 1991: de eerste Samen-op-Wegfederatie, met de hervormde De Hoeksteen. Men kan dan nog niet weten dat de Amersfoortse fusie nog tot 2010 zal moeten duren.

Uiteraard lezen we ook over de hete hang-ijsers van het moment. Op 23 augustus 1974 bijvoorbeeld bericht men afkeurend over de visie van prof. Herman Wiersinga op de verzoeningsleer.

Als Engelkes in 1973 stopt wordt de eindredactie weer bij toerbeurt gedaan. Hij blijft wel schrijven; zo vond ik nog een overdenking van hem in het nummer van 1 augustus 1986. Maar er is nu ook ruimte voor vernieuwing. Het kerst-nummer van 1974 is een verademing. Sinds kort is beeldhouwer-tekenaar Klaas op 't Land gemeen-telid en hij maakt een titelkop met een grotere, artistiekere letter en een mooiere versie van het logo. Voor één keer vult zijn kersttekening de hele voorzijde. Met Pasen tekent hij een Christus-figuur tussen de mensen, geïnspireerd door de theoloog Edward Schillebeeckx en met een gedicht van Ds. Ter Horst.³⁷ Met illustraties is

men verder nog erg zuinig; in maart 1975 krijgt het Jeugdnieuws een eigen logo met drie figuren. Op 28 maart volgen de wijken (parochies A tot E genoemd) met bijbelse tekeningen van Op 't Land. Deze worden in april 1979 vervangen door tekeningen van de kerkgebouwen zelf. Op 't Land was gevraagd dit te doen, maar hij wees het idee af. De beginletters moeten de verdere rubrieken aankondigen. Het doet allemaal wat goedkoop aan. In augustus 1986 wordt de titelkop 'verrijkt' met een bestaande tekening van de Onze-Lieve-Vrouwetoren, waarvoor het logo wordt verkleind. Op 't Land wordt al niets meer gevraagd; het gaat hem aan het hart.³⁸

Het abonnement is in 1975 opgelopen naar f21 per jaar. In januari 1976 wordt de redactie versterkt met een secretaris, N.H. Goumare-van Vessem. Haar opvolgers zijn H. Mellink (1980) en J. van den Brink (1994). Een volgende stap is in december van dat jaar de aanstelling van een leek als eindredacteur, J. Hoogers. In 1986 wordt het weer een predikant.

De weg naar Drieluik

In januari 1990 start de vermeende³⁹ vijftigste jaargang; het is het signaal voor een nieuw elan. Het blad wordt omgedoopt in *Gereformeerd Kerkblad Amersfoort* en krijgt een ander logo met een vage tekening van Jezus vóór een fictieve moderne stad. Beter geslaagd is het nieuwe lettertype, dat in een golflijn loopt en zo ook boven de binnenpagina's de rubrieken aangeeft. Jammer alleen dat dit niet in de tekstkoppen terugkomt. Toch is de vormgeving nu een evenwichtiger, rustiger geheel.

Eigenlijk had dit blad er niet moeten komen, want men hoopte in het kader van Samen op Weg één blad met de hervormden te maken. De

onderhandelingen stranden echter op de zakelij-ke aspecten.⁴⁰ Ook zijn er gereformeerden die vrezen dat het blad te dik en onleesbaar wordt.

Het enige dat het GK hieraan overhoudt is een tweewekelijkse frequentie met zestien pagina's. Daardoor wordt het mogelijk het aantal pagina's uit te breiden van gemiddeld acht naar zestien. Nieuw is dat het voortaan bij *alle* kerkle-den wordt bezorgd. De oplage wordt daarom verhoogd naar 1200 stuks en zal in de tien volgen-de jaren groeien naar 1400 (de hervormden dalen juist). De achterpagina is voortaan voor de jeugd.

In maart 1991 krijgt de titelkop een nieuwe tekening van de stad, overgenomen van de burgerlijke gemeente. Nu gebruikt men een stadsgezicht van de gemeente, waarin de Onze-Lieve-Vrouwetoren en de Koppelpoort te herken-nen zijn, maar ook een modern hoogbouwkan-toor. Verder blijft het een uiterst sober blad, met slechts zelden een foto. De kerkgebouwen en enkele kleine advertenties blijven de belangrijkste illustraties. In september 1992 verschijnt weer een leek als eindredacteur, G.L. Heij. Bij de inleidende artikelen zien we nu ook hervormde auteurs. De druk wordt in 1994 van Willemsen overgebracht naar De Gans, die overigens nog niet het hervormde blad krijgt.

Titelkop van 1991

Vanaf augustus 1994 wordt het blad per post verzonden; zelf rondbrengen lukt kennelijk niet meer. De vrijwillige bijdrage blijft echter f42,50 per jaar (1999 f46). In het laatste nummer van het blad (7 januari 2000) herinnert men zich dat het soms wel eens misging: donderdagmiddag gepost werd dan pas dinsdag bezorgd, 'gelukkig maar een enkele keer'.

Eigenlijk verbaast het dat het nog zo lang moet duren voordat het fusieblad er komt. Moeizame onderhandelingen gaan daaraan vooraf. De twee kerkbladen en redacties worden ineengeschoven en het lutherse nieuws wordt ook opgenomen, al blijft hun *Gemeenteleven* (sinds 1929) bestaan. Drie redacteuren stoppen gezien hun leeftijd, twee stappen over naar Drieluik en elk jaar doet één van de predikanten mee. Opmerkelijk is dat de redactie dan zelf nog niet weet hoe het nieuwe blad gaat heten; wel dat er veel voorstellen zijn binnengekomen na een oproep. Het nieuwe blad krijgt een oplage van 6000, 200 minder dan de twee oude bladen samen. Drieluik is qua vormgeving een voortzet-ting van het hervormde blad en daarmee krijgen de gereformeerden eindelijk ook een echt lees-én kijkblad.

³⁶ [M.C. van de Putte,] *De Open Hof 25 jaar* [Amersfoort 1997] 30. ³⁷ Vraaggesprek Klaas op 't Land, 9 januari 2010. ³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Al sinds de jaren zeventig vertelt men zich meerma-len, uiteindelijk tot vier jaargangen.

⁴⁰ Raven, *Hervormde kerkbladen*, 71.